

De gulbrune kirker

Om brugen af Helsingborg-sandsten i Nordsjællands romanske kirkebyggeri

Af EBBE NYBORG

Abstract: Det har længe været kendt, at Vejby og Valby kirker i Nordsjælland er opført af skånsk sandsten, og at en sådan sten har været supplerende materiale i andre nordsjællandske kirkebygninger fra 1100-tallet. Bjergarten er nu identificeret som helsingborgsk, idet den må være brudt i slugterne lige nord for den daværende Helsingborg by og udskibet fra stranden. Artiklen sporer stenens brug på Sjælland og i Skåne og konkluderer bl.a., at de to sjællandske kirker må skyldes en skånsk bygmester, der har arbejdet i en engelsk-normannisk tradition så tidligt som o. 1100.

Kirkebyggeri og sandsten

De lokale byggematerialer, der stod til rådighed for 1100-tallets sjællandske bygmestre, tillod kun meget enkle bygninger – uden de rige profiler, friser og skulpturer, der kendes fra det romanske kirkebyggeri i Italien, Frankrig og store dele af England og Tyskland. Det tidligste materiale, brugt allerede i 1000-tallet, var frådstenen eller kildekalken, en porøs kalksten, der afsættes ved kilder, og som i høj grad kom til at dominere i bispebyen Roskilde og dens omegn. Næsten lige så porøs er den kalksten (gerne kaldet kridtsten), der blev brudt i Stevns Klint og på Saltholm, og som bl.a. brugtes til opførelsen af Absalons borg i København. Det helt dominerende byggemateriale var dog granit i form af de marksten, der fandtes på marker og strande, og som kun vanskeligt lod sig tugte til et nogenlunde regelmæssigt murværk. Derfor ser man ofte grannitten suppleret med de mere medgørlige fråd- og

kalksten, hvor der krævedes en særlig tilhugning og tilpasning, således på murhjørner og omkring vindues- og døråbninger.

Anderledes i Sjællands gamle søsterprovins Skåne. Den har (som Bornholm) ældre geologiske lag tæt ved overfladen, og her forekommer der flere steder let bearbejdelig sandsten, som kunne virkeliggøre hele datidens arkitektoniske repertoire. Måske var denne mulighed for at bygge prægtigt og monumentalt ligefrem en af grundene til, at det o. 1104 var Lund og ikke Roskilde, der blev udset som dansk ærkesæde.

I hvert fald er domkirken i Lund (fig. 1), som den tog form i løbet af 1100-tallet, så langt den fornemste og rigeste romanske kirke i Norden, opført af en fin grålig sandsten. Bygningens arkitektur er hovedsagelig italiensk og rhinlandsk inspireret, med en overflod af søjlebaldakiner, blændingsgallerier og billedskulptur af – i sidste ende – antik inspiration. Men der findes i domkirken også træk, der peger imod en

påvirkning fra Normandiet og England (forenet efter 1066), specielt i kirkens ældste dele fra årtierne omkring 1100 – i krypten og i det tårnanlæg, der blev helt fornyet 1860-80 (Cinthio 1990; Rydén 1995).

Lunds Domkirke blev det store forbillede for stiftets landsbykirker. Ikke alle opførtes dog af sandsten. Men man finder i markstenskirkerne ofte, at sandsten er brugt supplerende til hjørner og muråbninger, lige som den er brugt til en rig skulptur på murværk og portaler. Til stenskulpturen må også henregnes en stor produktion af rigt dekorerede sandstensdøbefonte, der i løbet af 1100-tallet fik karakter af massefremstilling.

Man har længe kunnet skelne mellem forskellige sandstentyper i Skåne og haft ideer om, hvor bjergarterne er brudt (Tynell 1913-21, 130 ff.). Men først et større fællessvensk projekt til registrering af natursten i bygninger har 1994 bragt et vist overblik (*Natursten i byggnader* 1994). Det har ikke været så enkelt. For sandsten rummer ikke (som kalksten) små forsteninger, der kan tjene til en præcis geologisk bestemmelse af brudstedet. En vis kategorisering af sandstenens petrografi (sandkornenes størrelse, bindemiddel etc.) er nok mulig. Men stenen må i væsentlig grad bestemmes ved sit udseende og sin karakter, hvilket kræver godt kendskab og en ikke ringe erfaring. En anden vanskelighed er, at de bevarede skånske landsbykirker oftest er så forbyggede ved ombygninger i 1800-tallet, at det gamle byggemateriale ikke kan aflæses direkte i murværket, men må opsøges over hvælvinger og bag tilbygninger.

Skånes langt vigtigste sandstensbrud i 1100-tallet fandtes ved Höör (og Vittseröd) nord for Ringsjön,

Fig. 1. Lund Domkirkes apsis (korrunding), opført af Höör-sandsten i begyndelsen af 1100-tallet. Hovedarkitektens navn var øjensynligt Donatus. Mens Roskilde Domkirke blev kongernes gravkirke, havde Lunds Domkirke i middelalderen status af kroningskirke (foto forfatteren).

Apse of Lund Cathedral, Scania, built of sandstone from a quarry at Höör in the central part of the province (author's photo).

hvor der stadig i 'Stenskov' ses forsænkninger, som kan have at gøre med brydningen (Sundnér 2002, 12 ff.). Stenen her, der er ret ensartet grå, har været næsten enerådende i Lund, talrige andre steder i Skåne og er derudover brugt til så godt som alle skånske sandstensdøbefonte. Andre sandstensbrud har haft et mindre afsætningsområde. Det gælder også den sandsten, som har særlig interesse i denne sammenhæng, nemlig Helsingborg-sandstenen eller den nordvestskånske sandsten, der blev brudt umiddelbart nord for Helsingborg By.

Helsingborg-stenen i Nordsjælland

Inden vi ser nærmere på Helsingborg-sandstenen i dens oprindelsesområde, skal blikket vendes imod Nordsjælland. Her har kunsthistorikeren længe været opmærksom på tilstedeværelsen af skånsk sandsten i kirker og i borgruinerne i København, Søborg og Gurre (tidligst Kornerup 1881 og Mackeprang 1914). Det drejer sig mest om døbefonte og finere bygningsdetaljer (jfr. fig. 8). Men herudover er to nabokirker, Vejby og Valby ved Tibirke, opført helt af skånsk sandsten, mens en tredje, i Esbønderup, har kor af sandsten.

Bedst bevaret er Valby Kirke, som er rejst af sandstenskvadre, der vel ikke danner fuldt så regelmæssige skifter som i Lunds Domkirkes murværk, men som dog følger sig nydeligt (fig. 2-3). Den rundbuede nordportal er i behold, og det samme gælder to af korets vinduer, i nord og øst, der nu er tilmurede. Deres åbning (lysningen) sidder ikke, som det ellers er reglen, midt inde i muren, men helt ude i murflugten, så der dannes en dyb tragt indadtil (fig. 3 t.v.). Sådanne enkeltmigede vinduer er et klart vidnesbyrd om anglo-normannisk (engelsk-normannisk) arkitekturpåvirkning (DK Frborg Amt, 1236 ff.; Clapham 1934, 67 f.).

Vi finder de samme vinduer i den noget større Vejby kirke, der tydeligvis har været hovedkirken af de to. Dens oprindelige kor (fornyet i 1400-tallet)

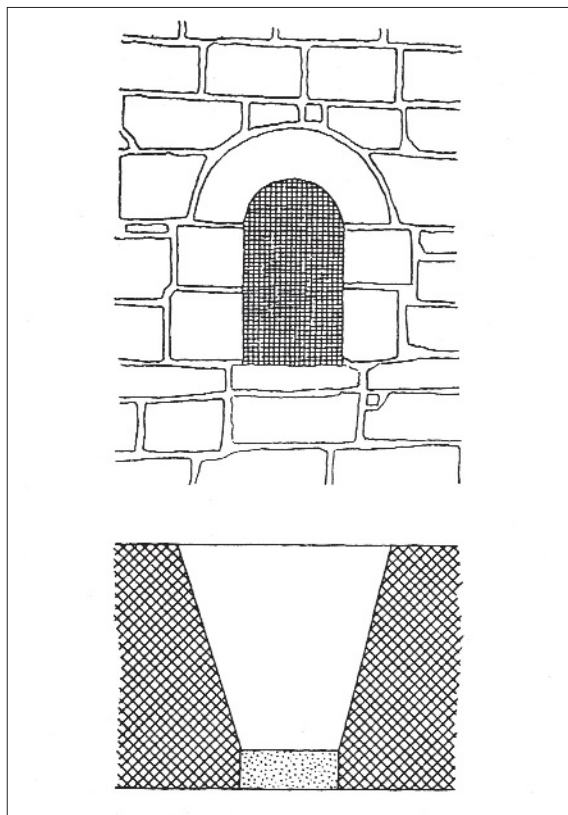

Fig. 2. Valby Kirkes kor set fra nordøst en tidlig sommermorgen. Bemærk, foruden de to originale vinduer, øverst i skibets gavl et fint lille rundvindue, som har givet lys ind til loftsrummet. Lige under nordvinduet findes der et såkaldt stenhuggermærke ↑ (5 cm højt), der kan have haft at gøre med aflønningen af stenhuggerne (foto forfatteren).

Valby Church, northern Zealand, chancel with single-splayed windows and mason's mark (author's photo).

Fig. 3. Valby Kirke, opmåling med snit af korets østvindue (t.v.) samt udsnit af murværket med korets ligeledes tilmurede nordvindue (t.h.). Bemærk den betydelige forskel i stenenes farve samt deres mørke revner. Overalt ses mærker efter stenhuggerens pikhamre og mejsler (efter Danmarks Kirker; foto forfatteren).

Valby Church, northern Zealand, details of chancel (author's photo).

havde således apsis (dokumenteret arkæologisk), og i vest findes underdelen til et oprindeligt tårn, der har åbnet sig mod skibet med to arkader og et galleri i overetagen. Usædvanlig velbevaret er skibet, der er smykket af et murbånd i højde med vinduernes sålbænke (fig. 4), og som har en sjældent prægtig sydportal (fig. 5). Dens to frisøjler er fornyede, men deres kapitæler (søjlehoveder) er i behold med to volutter ('snøller'), der viser, at det fjerne forbillede har været et romersk kapitæl (fig. 6). Bueslaget er rigt profileret og portalen krones – på murbåndet lige oven over – af et stort og groft udhugget mandshoved (fig. 7) (DK Frborg Amt, 1280 ff.).

Man får det indtryk, at Valby og Vejby Kirker har hørt sammen og skyldes samme bygmester – måske også samme bygherre, der kan have resideret på en storgård i Vejby.¹ Fælles for dem er deres anglo-nor-

Fig. 4. Vejby Kirke, skibets nordmur med to enkeltsmigede vinduer og gennemløbende murbånd ved deres underkant. Bemærk her en dominans af ret grå sten (foto forfatteren).

Vejby Church, North Zealand, north wall of nave with single-splayed windows and string course (author's photo).

Fig. 5. Sydportal i Vejby Kirke, en søjleportal med volutkapitæler og rigt profileret bueslag. Dørfløjen er fra 1556 og har latinsk indskrift: »1556 gøres disse templets tærskler med døre for at modstå alle (djæve)klør« (foto forfatteren).

Vejby Church, south doorway with columns, volute capitals and bearded man's head above (author's photo).

manniske træk, der ikke blot ses i de enkeltsmigede vinduer, men også i Vejby's murbånd (string course) under vinduerne og portalens slanke volutkapitæler. Især det sidste træk peger i retning af en tidlig date-ring tilbage imod 1100.² Esbønderup kirkes kor har af detaljer kun bevaret et nordvindue, der er almindeligt dobbeltsmiget og således kunne se ud til at følge en afvigende 'mere normal' byggetradition (DK Frborg Amt, 1010 ff.). Det behøver dog ikke at være tilfældet. Således finder man i Råsted kirke ved Randers på én gang enkelt- og dobbeltsmigede vinduer.

Fig. 6-7. Detaljer af Vejby kirkes sydportal. Til venstre ka-pitæl og bueslag. Til højre et mandshoved (ca. 30 cm højt), der springer frem over portalen. Måske skal det opfattes som et Kristushoved i overensstemmelse med Jesu ord: »Jeg er døren, om nogen går ind gennem mig, skal han blive frelst...« (Joh. 10,9). En fals om hårranden antyder, at hovedet kan have båret en løs krone (af forgyldt træ?) (foto forfatteren).

Vejby Church, south doorway, details (author's photo).

Middelalderarkæologen Barbro Sundnér, der stod for den skånske stenregistrering 1992, noterede kort om Helsingborg-sandstenen, at den foruden sin brug i Skåne også var udført til tidligmiddelalderligt kirkebyggeri på Sjælland. Det har naturligvis været de netop nævnte Valby, Vejby og Esbønderup kirker, hun havde i tankerne. Der er ingen grund til at betvivle hendes vurdering. Men for at efterprøve sagen – og bestemme anden skånsk sten – arrangeredes der 2006-07 et par udflugter til Nordsjælland med den vel nok største kender af skånske sten, nemlig stenhuggeren Mats Johansson i Dalby sydøst for Lund. Stillet over for murværket i de tre sjællandske kirker kunne han ikke umiddelbart give et entydigt svar. Helsingborg-stenen er karakteristisk ved sin gule til brune farve med stedvise revner af mørke, kulholdige lerlag (*Natursten i byggnader* 1994, 25; Lövendahl & Sundnér 1997, 25 f.). Sådan er stenenes karakter da også helt gennemgående. Men der findes også – specielt i Vejby – ret store murpartier af sten, der er nok så ensartet grå og derved

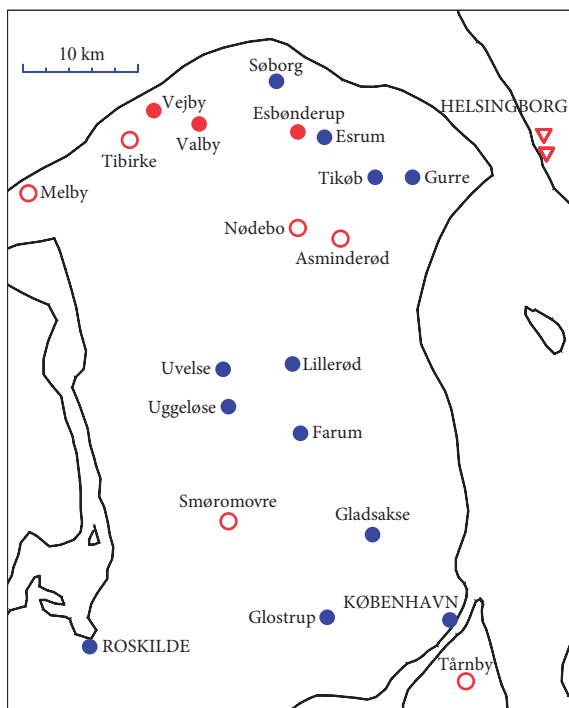

Fig. 8. Det nordsjællandske område med angivelse af: ▽ Stenbrud for Helsingborg-sandsten. – ● Kirker, der helt eller for en stor del er opført af Helsingborg-sandsten. – ○ Kirker med Helsingborg-sandsten som supplerende bygemateriale. – ● Byer, borge og kirker hvorfra der kendes bygningsdetaljer, gravsten og døbefonte af Høør-sandsten. (Rentegnet efter Nyborg 2008).

Map of North Zealand indicating: ▽ Quarries for Helsingborg sandstone. – ● Churches entirely or mostly built of Helsingborg sandstone. – ○ Churches with Helsingborg sandstone as supplementary material. – ● Towns, castles and churches with dressed stone, tombstones and baptismal fonts of sandstone from Høør. (Redrawn after Nyborg 2008).

minder om Høør-sandstenen. Efter at have grundet over sagen og besøgt kirkerne endnu en gang kunne Mats Johansson dog konkludere, at der måtte være tale om Helsingborg-sandsten, der åbenbart udviste en større variation, end han forventede. Det ville jo også have været ejendommeligt, hvis bygherrerne ved de sjællandske kirker havde entreret på skift med to forskellige stenbrud.

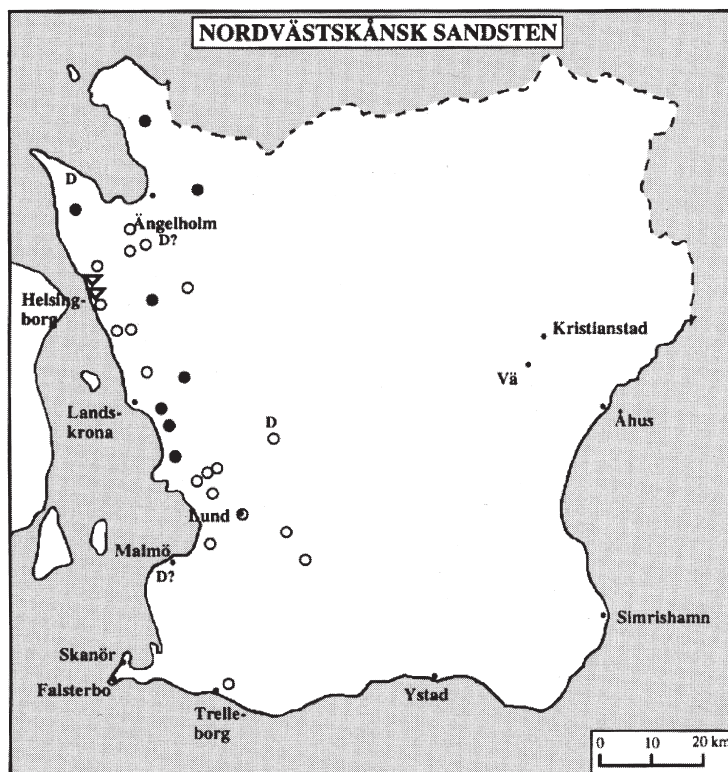
Samme sten er også anvendt i andre kirker på det nordlige Sjælland (fig. 8), mest som et supplement til markstenen og brugt som hjørnekvadre og i indfatningen af døre og vinduer. Man har med andre ord benyttet den fine og letformelige sten til at løfte granitbyggeriets standard. I Melby er et antal af stenene brugt som hjørnekæder i skibets østhjørner (DK Frborg Amt, 1612), mens ca. 25 sten i Tårnby på Amager nu sidder spredt i det sengotiske kor og må stamme fra det oprindelige (DK Kbh. Amt, 286). I Asminderød er det norddørens karme, der er sat af de gulbrune sandsten, lige som et tilstødende vindue (DK Frborg Amt, 760 ff.).

I Smørumovre Kirkes norddør er stikket (bueslaget) af Helsingborg-sten, mens der rundt i murene kan tælles hen ved 20 enkeltsten (DK Kbh. Amt, 591). Endelig skal stikket over Tibirke Kirkes syddør være af sandsten (DK Frborg Amt, 1317). Dette kan nu ikke længere verificeres fra våbenhusloftet. Men et tilstødende vindue har som stik en grålig sandsten, der kunne være Høør-sten, men som efter al sandsynlighed er helsingborgsk.

De sandsten, der indgår som supplerende bygemateriale, må være brugt på byggepladserne af de stedlige bygmestre, der stod for markstenskirkernes opførelse. Anderledes, vel nok, når det gælder virkelig kultiverede bygninger som Vejby og Valby, hvor de arkitektoniske former og detaljer så at sige er bundet til materialet og materialekundsken. Her må man vel ikke blot forestille sig, at stenene er hugget til i eller ved det skånske stenbrud for at begrænse den dyre transport. Man må også kunne formode, at bygmesteren har været en skåning.³ Og, hvis ræsonnementet er rigtigt, må man antage, at

Fig. 9. Udbredelsen af Helsingborg-sandsten i skånske kirker. Trekkanter viser stenbrud, sorte kugler viser profilerede sten og cirkler viser almindelige bygningssten. D: Døbefont. (Efter Sundnér 1995).

Distribution of Helsingborg sandstone in Scanian churches. Triangles: Quarries. Black spots: Dressed stone. Circles: Plain building stone. D: Baptismal font. (After Sundnér 1995).

hans færdigheder ville kunne spores i sandstens skånske hjemegn. Dette er imidlertid ikke helt så enkelt.

Sandstenen i Helsingborg, dens brydning og arkitektur

Matts Johanssons usikkerhed ved bestemmelsen af stenen i de tre sjællandske sandstenskirker skyldes bl.a. – som han sagde – »at han aldrig før havde set så store murpartier med Helsingborg-sandsten«! Sagen er nemlig, at stenen er påfaldende lidt kendt og udforsket i sit skånske hjemland. Den blev brudt i skrænterne umiddelbart nord for byen, som i løbet af den tidlige middelalder udviklede sig på og omkring et bakkeplateau med en borg, der var afskåret af dybe erosionskløfter. Disse stenbrud er i dag overgroede, og man kender overraskende lidt

til stenens brug i selve Helsingborg. Der er imidlertid ingen tvivl om, at byen har været ganske rig på romanske bygninger af den lokale sandsten, der jo kunne hentes lige uden for døren.

Mest iøjenspringende er den gulbrune sten nu synlig i indervæggene af det store teglstensbyggede borgtårn 'Kärnan' fra 1315-16. Sandstenene her må i vid udstrækning stamme fra borgens ældre, runde hovedtårn, der blev nedrevet for at give plads til Kärnan, og måske også fra en stor tilhørende kongehal af sandsten (Eriksson m.fl. 2007, 37 ff.). Derudover har byen haft hele fem romanske stenkirker, der nu alle er forsvundne. Vor Frue Kirke neden for borgen blev nedbrudt allerede i 1300-tallet, da den måtte vige for en gotisk nybygning af tegl. Men i denne kirkes nedre partier er genbrugt så store mængder af Helsingborg-sandsten (fig. 10), at det må kunne slutes, at den romanske kirke har været opført helt eller næsten helt af dette materiale.⁴

Dens sokkel havde åbenbart hulkel, og en stump af en spinkel, krum rundstav kan måske have prydet korbuen.⁵

For de øvrige romanske kirker er bevaringssituationen nærmest omvendt, idet man især kender til grundplanerne, mens stenmaterialet er dårligt belyst. De ved udgravningerne fundne sandsten er således ikke nærmere materialebestemt, og det har ikke været muligt for Helsingborgs Museum at finde ret mange af dem frem, ej heller nogle sandsten, der er fremkommet som løsfund i byen. Her må vi derfor nøjes med at antage, at den sandsten, der er fundet i byen og dens kirketomter, har været lokal.⁶

Mest usædvanlig blandt de romanske kirker var Skt. Mikæls, der var en rundkirke, som lå yderst på selve borgplateauet, og som måske fra første færd

Fig. 10-11. Til venstre Helsingborg-sandsten fra Helsingborgs romanske Vor Frue kirke, nu genbrugt i den gotiske bykirke og i dag ret tilsødede. Til højre Saxtorp kirkes søjleportal med foldekapitæler og zigzag-bueslag (foto forfatteren).

Helsingborg sandstone from the 12th century Church of Our Lady in Helsingborg, now re-used in the late medieval building (left). Saxtorp Church, south doorway with scalloped capitals and chevrons (right) (author's photo).

havde en rolle i borgens befæstning. Nylige udgravninger 2002 og 2004 har godtgjort, at der virkelig var tale om en kirke, og at materialet har været sandsten (Eriksson m.fl. 2007, 96 ff.). Skt. Klemens Kirke nord for borgen havde derimod en traditionel grundplan med kor og skib og dertil et romansk

tårn, som kan have mindet om Vejby. Også ved denne kirke er der fundet sandstenskvadre, og ud for sydmuren har man afdækket grave med sider af store sandstensplader – et klart vidnesbyrd om materialets rigelighed i byen (*Hälsingborgs Historia* II:2, 160 ff.; Weidhagen-Hallerdt 1986).

Hidtil er vi ikke stødt på oplysende arkitekturdetaljer. Men det er tilfældet ved Skt. Peders kirke øst for borgen, der ved en undersøgelse 1885 viste sig at have været en bygning med traditionel grundplan uden absis. Her fandt man foruden anden sandsten »to sandstensblokke, som viste sig at hidrøre fra et rundbuevindue med stærkt skrånende smige og en helt smal lysning« (*Hälsingborgs Historia* II:2, 157 ff.). Der må med andre ord være tale om et enkeltsmiget vindue af samme sjældne type som i Vejby og Valby. Der synes altså faktisk at have eksisteret et anglo-normannisk arkitekturmiljø i Helsingborg. Dette underbygges af et stort løsfundet 'foldekapitæl' (scalloped capital). Det er af type noget yngre end volutkapitælerne i Vejby, velsagts fra hen imod midten af 1100-tallet (jævnfør Clapham 1934, 134 f.). Også et par mere gængse romanske terningkapitæler er fundet i byen.⁷

Vidnesbyrdene fra Helsingborg by er altså beskedne, men tilstrækkelige til at sandsynliggøre, at byen virkelig må have haft et omfattende byggeri med lokal sandsten, og at man – i hvert fald i første del og midten af 1100-tallet – har bygget under indflydelse af engelsk-normannisk arkitektur. Brugen af sandstenen på Sjælland og – som vi skal se – i byens skånske opland gør, at vi må kunne tale om en regulær stenindustri i eller ved Helsingborg – med bekvem udskibning fra stranden nedenfor.

Kortet over skånske romanske kirker med registreret Helsingborg-sandsten (fig. 9) skelner mellem profilerede sten og uprofilerede sten (rene bygningssten) samt døbefonte. Derimod er det ikke anført, hvilke kirker, der er eller har været opført helt af sandsten, og hvilke, der blot rummer lidt sandsten som supplerende materiale. Begge

situationer foreligger utvivlsomt. Et eksempel på en kirke, der synes opført helt eller næsten helt af Helsingborg-sandsten, er Raus Kirke lige syd for Helsingborg, hvor der er fremdraget et vindue (dobbeltsmiget) i nordmuren. I vestmuren er indsat et primitivt mandshoved af sandsten, lokalt kaldet 'Roland',⁸ der er en god parallel til Vejby. Der er her tale om sjældne eksempler på, at Helsingborg-sandsten er blevet brugt til noget, der ligner skulptur. Til en virkelig ambitiøs skånsk landsbykirkeportal ses stenen ellers kun med sikkerhed brugt i Saxtorp mellem Lund og Landskrona, hvor sydportalens bevarede halvdel blev fremdraget 1970 (fig. 11) (Sundnér 1973). Der er som i Vejby tale om en søjleportal, her dog med fire trekvartsøjler. De to bevarede kapitæler er foldekapitæler i slægt med det nævnte, der er fundet i Helsingborg.⁹ Og bueslaget ledsages af en zigzagbort, der ligeledes er et udpræget anglo-normannisk stiltræk fra midten af 1100-tallet (Clapham 1934, 128 f.).

Den meget begrænsede brug af Helsingborgsten til skulptur må ses i sammenhæng med, at den næsten heller ikke er brugt til døbefonte. Af de tre, der er angivet på kortet (fig. 9), har de to endog måttet forsynes med et spørgsmålstegn. Det øjensynlige fravalg af stenen til skulptur skyldes formentlig dels, at den er mere porøs end Höör-sandstenen, dels at den hovedsagelig optræder flageagtigt som ret lave bænke i stenbruddet (*Natursten i byggnader* 1994, 24-25). Det har altså været svært at fremdrage sten med så stor en højde, at de har kunnet bruges til døbefontskummer og tympana (døroverliggere). Det var ikke Helsingborgs men Höörs sandsten, der kom til at danne materialet for Skånes rige romanske stenskulptur.

Vi må altså forestille os, at det i eller ved Helsingborg hovedsagelig har været regulære bygningssten, som er blevet produceret. Kortene (fig. 8-9) viser, at kirkerne med Helsingborg-sten i det væsentlige er kystnære, og at man derfor især må have baseret fragten på skibe. På Skånes kyster er man nået omkring Skåneøret ned i omegnen af Trelleborg, mens

Fig. 12. Kilpeck Kirke i Herefordshire, England, med enkeltsmiget vindue og murbånd i højde med dets underkant. Nogenlunde sådan kan Vejby Kirkes forsvundne apsis have taget sig ud. Som det ses, har den lokale sandsten en særegen rød farve (foto forfatteren 1976).

Kilpeck Church, Herefordshire, apse with single-splayed window and string course. The demolished apse in Vejby would have resembled this (author's photo).

man nordud har forsynet kirker op til egnene på Kullen og Bjärehalvøen. På sjællandssiden har man tilsvarende fulgt Øresunds kyst ned til Tårnby og nordkysten indtil Melby på Halsnæs.

Blandt de arkitekturmonumenter, der tilhører denne skånsk-sjællandske kultur, findes langt de mest velbevarede nu i Nordsjælland. De synes kvalitativt at stå usædvanlig højt, og de er særlig interessante ved en øjensynligt sjælden høj alder.

Det er påfaldende, at anglo-normanniske træk nok kendes fra Helsingborg, Lund og Skåne generelt, men at der hovedsagelig er tale om andre og senere træk end i Vejby og Valby. Dette bør ikke forlede os til at tro, at de gulbrune sjællandske kirkers arkitektur ikke skulle være skånsk. Den kunne meget vel repræsentere en så tidlig fase i Skånes

anglo-normanniske byggeri, at sporene nu ikke lader sig oplede i hjemprovinsen.

At de nordsjællandske kirker virkelig kan være opført usædvanlig tidligt, bestyrkes af endnu et interessant vidnesbyrd. Det har nemlig vist sig, at de allertidligste dele af Lunds Domkirkes krypt faktisk ikke er opført af Höör-sten, men derimod bl.a. af Helsingborg-stenen (Cinthio 1990, 10; Sundnér 1995, 237; Lövendahl & Sundnér 1997). Da dette kryptbyggeri skal dateres til årtierne o. 1100, må stenbrudene ved Helsingborg følgelig have været i funktion allerede da. Det er altså meget vel muligt, at der så tidligt som i begyndelsen af 1100-tallet kan være sendt stenskuder fra Helsingborg til byggepladserne i Nordsjælland – og at der med dem er fulgt en bygmester af både skoling og klasse.

Noter

1. Gården kendes skriftligt fra o. 1300, Ulsig 1968, s. 75. Et vidnesbyrd om høje velgørere er det formentlig også, at både Vejby, Valby og Esbønderup kirker har eller har haft fornemme romanske kalkmalerier.
2. DK Frborg Amt, s. 1288 ff.; Schultz 1934, s. 232-34. Volutkapitæler af denne art kendes ellers ikke fra gammelt dansk område. Derimod optræder de i Norge blandt de anglo-normanniske træk ved Tronhjems domkirke, hvor kapitælerne gerne dateres omkring 1090-1120. Jævnfør også Clapham 1934, s. 135 f., der (planche 15) gengiver en portal på borgen i Colchester (slutningen af 1000-tallet), hvis kapitæler og bueprofiler minder stærkt om Vejby-portalens.
3. Disse tanker står i modsætning til overvejelserne i DK Frborg Amt, s. 1288 f., hvor man forsøger at knytte kirkerne til et bygningsmiljø i Roskilde. Som baggrund tjener rillen i Vejby Kirkes dækplade (jfr. fig. 6), der kendes tilsvarende fra Vor Frue Kirke i Roskilde.
4. På stenene er iagttaget ikke mindre end 32 forskellige stenhuggermærker i stil med Valby Kirkes (jfr. fig. 2). *Hälsingborgs Historia* II:2, fig. 178. Ingen af mærkerne svarer dog helt til Valbys.
5. En tilsvarende rundstav pryder korbuen i Mörarp Kirke øst for Helsingborg, der synes helt opført af Helsingborg-sandsten. *Hälsingborgs Historia* II:2, s. 186 med fig. 171 opfatter stenen som en profileret hvælvesten.
6. De mange ældre udgravninger og den fremkomne sandsten er fremlagt i *Hälsingborgs Historia* II:2, s. 151 ff.
7. Afbildet i *Hälsingborgs Historia* II:2, fig. 155-57.
8. *Sveriges Kyrkor*, Skåne, Kyrkorne i Raus, Välluv och Bårslöv, ved Torsten Mårtensson, 1963, s. 20 ff. Fra Raus Kirke stammer også et terningkapitæl ganske svarende til de i Helsingborg fundne.
9. Foldekapitæler af sandsten findes også i Lund og andetsteds i Skåne (Sundén 1973), lige som de på Sjælland kendes fra Esum Kloster og borgruinerne i Søborg og Gurre – her dog i Höör-sandsten (jfr. fig. 8).

Litteratur

- Beckett, F. 1926. *Danmarks Kunst* I, s. 92-93. København.
- Cinthio, E. 1990. Lunds domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniet och Knut den Heliges kyrka än en gång. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1900, nr. 2, s. 1-11.
- Clapham, A.W. 1934. *English Romanesque Architecture after the Conquest*. Oxford (genoptryk 1964).
- DK – *Danmarks Kirker* 1933 ff. Nationalmuseet.
- Eriksson, T., Drake, K. & Carelli, P. 2007. *Kärnan och Borgen. Helsingborg slotts medeltida byggnadshistoria*. Lund.
- Frederiksborg Amts Kirker i Middelalderen. Redigeret af H. D. Koch, udgivet af Lærestolen i middelalder-arkæologi ved Aarhus Universitet, 1983.
- Hälsingborgs Historia* II:2. *Medeltida Byggnadshistoria*. Redigeret af L. M. Bååth. Hälsingborg, 1934.
- Kornerup, J. 1881. Om den tidlige Middelalders stenhuggerkunst i Danmark. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 256-280.
- Löfvendahl, R. & Sundén, B. 1997. *Lunds Domkyrka. Stenmaterial och skadebild*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Mackeprang, M. 1914. Skaansk Indflydelse paa romanske Landsbykirker i Nord- og Østsjælland. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 162-168.
- 1937. Skånske Fonte vestensunds. *Från stenålder till rokok, Studier tillägnade Otto Rydbeck*, s. 233-245. Lund.
- Nyborg, E. 2008. De gulbrune kirker. *HOLBO-historier. Årbog 2008*, s. 22-35.
- Natursten i byggnader. Malmöhus och Kristianstads län*, 1994. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Stockholm.
- Rydén, T. 1995. *Domkyrkan i Lund*. Malmö.
- Schultz, C.G. 1934. Nogle tidlig-romanske Landsbykirker deres alder og Forudsætninger. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 195-236.
- Smidt, C.M. 1938. Tikøb Kirke og Esumkloster. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 21-47.
- Sundén, B. 1973. Rapport från Saxtorps kyrka. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1973, nr. 2, s. 38-41.
- 1995. Byggnadssten i Skåne. *Hikuin* nr. 22, s. 231-248.
- 2002. Varifrån togs stenen? Om materialval i ett tusen-årsperspektiv. *Skånsk sten – skönhet och möda, Skånes Hembygdsförbunds Årsbok*, s. 7-26.
- Sveriges Kyrkor* 1912 ff. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Tynell, L. 1913-21. *Skånes Medeltida Dopfuntar*. Stockholm.
- Ulsig, E. 1968. *Danske Adelsgodser i middelalderen*. København.
- Weidhagen-Hallerdt, M. 1986. S:t Clemens Kyrka i Helsingborg. *Medeltiden och arkæologin. Festskrift til Erik Cinthio*, s. 131-143. Lund.

The yellowish-brown churches

On the use of Helsingborg sandstone in the construction of the Romanesque churches of northern Zealand

The many well preserved Romanesque parish churches in Denmark are rarely built in quarried stone. The great majority had to be built with the unwieldy Scandinavian granite boulders that glaciation had left as loose blocks on fields and beaches. It was a different matter east of the Sound, in Scania, which was annexed from Denmark by Sweden in 1658, but which before that was an important producer of sandstone for the area as well as for other Danish provinces.

The most important sandstone quarry in Scania was at Höör. Among other things it supplied stone for the main church of the province, the Cathedral in Lund, which was begun in the time around 1100 and was under construction for most of the twelfth century (fig. 1). Other quarries, usually with a more yellowish and brownish stone, were near the city of Helsingborg at the narrowest part of the Sound.

It can be demonstrated that stone from here was used in several churches north of Copenhagen in Scania's old sister province Zealand (fig. 8). The most important are the two neighbouring churches of Valby and Vejby on the north coast of the island, which were built entirely in the Scanian stone, and which exhibit clear Anglo-Norman stylistic features otherwise rare in Denmark. Both churches have single-splayed windows, accompanied in Vejby by a string course level with the lower edge (figs 2-4). And the south door of Vejby Church has volute capitals (figs 5 & 6), whose Anglo-Norman type seems to suggest a dating of the church building to the decades around 1100.

In a number of other northern Zealand churches in which the Helsingborg stone was only used for corners and for door and window frames (fig. 8), the builders can be presumed to have been local. But the churches in Vejby and Valby were built by stonemasons so professional that they must have belonged to a major building centre or quarry. Everything suggests that the construction stones for the Zealand churches were dressed where they were quarried at Helsingborg, and that it was the expertise from there that was responsible for the building of the two entirely consistent structures in Vejby and Valby.

This presumption is also borne out by the maps (figs 8 & 9), which show Helsingborg as a centre for a stone industry

that had its main outlets along the nearby coasts of Scania and Zealand. Considering the diffusion that the Helsingborg stone clearly had in western Scania, the extant evidence from there is strikingly meagre. This is true of Helsingborg itself (fig. 10), which once had five Romanesque churches, and of the rural districts, where the Romanesque churches have to a great extent been demolished or have been extensively rebuilt.

The remains of a door in Saxtorp Church (fig. 11) are interesting for their Anglo-Norman features: scalloped capitals and arches with chevrons. These must be evidence that in Helsingborg there did in fact exist an architectural milieu that worked in the Anglo-Norman tradition. However, the insular construction features known from Scanian churches such as Saxtorp are clearly younger than those we have seen in Vejby (and Valby), i.e. from the mid-1100s. The architecture of the Vejby and Valby churches suggests that the Helsingborg stone industry went back as far as the time around 1100, and that this also goes for their Anglo-Norman building tradition. Another item of evidence points in the same direction. In Lund Cathedral the very earliest-used sandstone in the crypt is not from Höör, but from Helsingborg (and Köpinge). There is thus much to support the assumption that as early as c. 1100 fully loaded stone-bearing crafts could sail from Helsingborg to construction sites like those in Vejby and Valby.

Translated by James Manley

Ebbe Nyborg
Danmarks Kirker
Nationalmuseum
Frederiksholms Kanal 12
DK-1220 København K
ebbe.nyborg@natmus.dk